

Быйыа Саха сирэ Россия састаабыгар киирбитэ 360 сыла туолар. Маны историктар, суруйааччылар, салайааччылар уола, кыраайы үөрэтээччилэр араастаан быһаараллар. Сорохтор Саха сирэ Россияга баһа өттүнэн холбоспуга, сорохтор Россия Саха сирин хүүс өттүнэн холообута диин дакаастыыллар. Хайдах да, быһымыа-майгыга Саха сирэ Россия састаабыгар киирбитэ, итин, бу мэдээһилибэт историческай түгэн буолар. Үс аңгар үйэ устатыгар Саха нуруота нуучча нуруотун кытта биригэ уулкупан олорон кэлэ. Ону өлүнүтүп наада.

Од гынар баран бу түбэлтэ хаһан, ханна уонна хайдах быһымыа олоххо киирбитин историктын дыһыһыгар нуруот билэрэ наада.

Мин 1991 сыллаахха баччаах тахсыбыт «Эн-сиэли хочотугар» диин кинигэм 5—9 страницаларыгар ити туһунан кылаастык да буоллар, сирдатыллан турар.

Онон бу үлэбин кэпсэтип, былыргы Саха сирин чинчийээччилэр Миллер, Миддендорф, Линденау үлэлэригэр олохуран уонна тус бэйэтэ Нам улуутар олорон үөрэнит матырыйаалынан В. А. Серошевский диин поляк политэссылыаана «Сахалар» диин 1898 с. Петербурга баччааттэммит кинигэтигэр, советскай кэмнээби ученайдар: С. В. Бахрушин, С. А. Токарев 1953 с. тапартарыт «Якутия в XVII веке», саха ученайдар: О. В. Ионов 1945 с. «Из истории якутского народа», В. Н. Иванов «Социально-экономические отношения якутов в XVIII веке» диин профессор Г. П. Башарин редакциятынан тахсыбыт, Г. П. Сафронов «Русские крестьяне в Якутии», ССРС НА Сибирдээби отделениетын историяба, филологияба уонна философияба института 1970 с. баччааттэппит «Материалы по истории Якутии XVII века» диин үс томнаах, А. П. Окладников редакциятынан оҕоһулаах Саха АССР 3 томнаах историктын бастагы томугар уонна Москватаагы ЦГАДА миэхэ ыппыт докумуоннарыгар олохуран хаһыатынан чинээс сиһилин собуе билиһиннэрэри наадалаабынан арабын.

но маннак ааттаах дьоннор бааллар эбит: дьһээтиниктэр — Васыка Бугар, Ариушка Дубина, Десятка Мелентьев, казактар — Треника Калыга, Елеська Юрьев, Микляшка Полудков, Игнашка Ванягин, Васыка Горин, Нехорошко Павлов, Васыка Колесников, Алешка Архипов, Агапика Иванов, Якушко Филиппов, Осыка Семенов, Томлако Артемьев, Ивашко Черноус, Федька Васильев, Ивашко Полярин, Гаврилко Никитин, Кдннко Иванов, Афонька Иванов, Осташко Спиридонов, Семенко Чофарист, Ивашко Исаков, Стенько Марков, Стенько Осипов, Сивко Семенов, Дружина Шестаков, Фолка Самсонов, Олешко Голой, Пронько Васильев, Федька Кайгародов, Ивашко Лютоко, Ивашко Щербак, Рычко Яковлев, Голяшко Федоров, Толмач — Даноной Петров уонна Зарубо уола промышленник Якушко Семенов.

16. Нигикай, Боотулун буолаһа.
17. Изыла, Накураев уола, Боотулун буолаһа.
18. Бурдуй, Мангелеев уола, Бутун (Ботун) буолаһа.
19. Бичигэ, Модут буолаһа.
20. Батура, Толун буолаһа.
21. Нагуй, Сиганонов уола, Ботун буолаһа.
22. Тивола, Тагинников уола, Нам буолаһа.
23. Ийин ойуун, Катулин (Хатылыын) буолаһа.
24. Шуреник, Батыгаев уола, Агасилена (Энгисэли) буолаһа.
25. Бучега, Катулин (Хатылыын) буолаһа.
26. Оспех кинээс, Дүпсүн буолаһа.
27. Сэмэн, Чупсуи (Дүпсүн) буолаһа.

Петр Бекетов 1633 сыл күһүн острогун Енисейтэн кэлбит бояр уола Парфен Ходыревка, оттон Парфен Ходырев, эмнэ ити дыла

Бу улахан түмүү этэ. Кинилэр нууччалары кыргар туһунан субэспиттэрэ. Галкин ити кэмгэ баһыта 50 эр саа тутар кинилээх этэ. Ол эрэри саа кинээстэрин ортолоругар араас дьон баалара. Холобур, Борогон ууһун баһылыга Лөгөй тойон уонна Нам улууһун баһылыга Мыхах, бу халык-сис күүстээх смүк дьонно кэлэн олохторун сэрэйэр уонна сэрэнэр, бар дьоннорун кытарыхтарын бабарбат буоллар, нууччалары кытта үчүгэй сыһыаны олохтуур бадалаах этилэр. Ол да иһин кинилэр урут бастаан шертование биэрбиттэрэ. Онон да буолуо, алта сүүстэн тахса сүптээх-сэбиргэлээх дьонноох саха бөбөстөрө уугур, сэриилэнэ тахсаары олохторуна, Мыхах кинээс хамначчытын 1634 сыл тохсунуу 4 күнэ буолар түүн острокка кытан биллэрибэтэ. Ол биллэрини ылыт Галкин бэйэтин дьонун хомуйан 1634

Кэлин нуучча администрацията бастаанна кыттылаахтарын утарсыларын учуоттаан, кинилэри дыһаһаарга сахалартан аан бастааһын итэбэл биэрэн 1642 с. муус устар 28 күнүгэр Мыхахха «государь» бэчээтин былаас символун быһытынан туттарбыта.

Ити кэнниттэн атын уустар кинээстэрэ нуучча былаһына утум-ситим билиминтэрэ уонна ясагы толугурга сөбүлэһэн хаттаан күүстээх биэрэгэ тийиһиттэрэ. Ол курдук 1637—1638 сс. диири охсуһа сааһа баран Хагалас кинээстэрэ Өйүүк, Откуурай уонна Бозенко кэлэн эмнэ баһылыка биэрбиттэрэ. Бу сахалар нууччалары кытары туһууларын садалаһыта этэ.

А. П. Окладников суруйарынан, нууччалар кэлиннэригэр Тыгын кэнниттэп, Саха сиригэр элбэх кийиһээх-сүбүлүүк, биэр күүстээх баай тойонунан Нам ууһун кинээһэ Мыхах баа-

САХА СИРЭ РОССИЯ САСТААБЫГАР КИИРБИТЭ 360 СЫЛЫГАР

Бастагы Ленскэй острокка

XVII с. үлэбэ буолбут дьылбабытын быһаарыт холбоһуу 360 сыла туолуутун бырааһынныктыаһын сүүнэ улахан суолталаах Россия — БИНИГИ ТАПТЫЫР УЛУУ ИПЭ ДОЙДУБУТ. КИНИ ФЕДЕРАЦИЯТЫН ИНИГЭР СААС-ҮЙЭ ТУХАРЫ ОЛОРУОХПУТ. ДЬЭ ОЛ ИНИН САХАЛАР, ЭБЭНКИЛЭР, ЮКАГИРДАР, ЭБЭЭН. НЭР, ЧУКЧАЛАР, САХА СИРИН АТЫН ДА

НОРУОТТАРА НУУЧЧА НОРУОТУН, РОССИЯ БАРЫ НОРУОТТАРЫН КЫТТА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМНАРА, ДОБОРДУУ, БЫРААТТЫ БУОЛАЛЛАРА, БУОЛА ТУРАЛЛАРА ХАРАХ ХАРАТЫН КУРДУК ХАРЫСТАНАХТААХ.

Г. БАШАРИН, СГУ профессора.

XVI үлэ БУТУУТҮГЭР

Москва правительствота Арбаа Сибири баһылаан баран XVII үйэ садалаһытыгар Илгини Сибири диики салгы сыбарыйарга савамыта. Ол курдук 1600—1601 сыллардаахха илги кытарга уонна онно көстүбүт өлгөм баайдаах, күндү түүлээхтээх, элбэх бултаах сирдэри бэйэтин бас билиитигэр ылыһыт биэрэгүгэр савалаах икки экспедицияны тэрийбитэ. Биридестэр хотунаан, иккинэ собуруунаан Саха сиригэр, Лена өрүскэ тиийэр сыаллаахтара. Ол иһинэн Лена өрүскэ биридирдээн дьоннор 1618—1620 сыллардаахха тиийтэлин сылдьыттар. Енисейтэн Лена диики былааннаахтык сыбарыйыа 1630 сылтан садалаһыта. Ону баһылаан, Енисей кинээһэ Шаховскай дыһаһынан Иван Алексеевич Галкин экспедицията айааннаахтык. Кини 1631 сыл саас Идирма үрбүһүн Лена өрүскэ тиийэн кэлбит. Ол кэлээт олохтоох сахалар өттүлэригэр улахан утарсылыа көрсүбүтэ. Кини бэрт эрбэһин аһыах ясагы (түүлээһинэ нулуугу) хомуйан баран төннөргө күһөлүһүтэ.

1631 с. сайын Енисейтэн Галкин солбуһан Бүлүү өрүһүнэн Лена өрүскэ 30 киһилээх стрелецкэй сотник Петр Бекетов кэлбит.

Петр Бекетов кэлэрин нөнүө сылыттан Саха сирин оччотообу ийэ-ара уустарынан бөбөстөрүн (нууччалар «кинээстэр» диин ааттыһаллар) бэйэтигэр бас бэриннэриин садалаһыта. Кини 1632 с. саас Бөтүгүрүгэ саба түспүтэ. Иам үһүн 14 күнүгэр Нам улууһун Бөтүгү сиригэр (билиһигитэ Түбэ, Арбын, Көбөкөн уонна Бөтүгү иһиликэтигэр) хабар улахан уус эбит) тохтооси олохсуйарга быһаарыммыт. Ону ити дойду олохтоохторун бөбөстөрө, бырааттыһалар Сэмэн Улта уонна Камык бэйэлэрин дьоннорунаан обунан ыталаһаһа биэрэгкэ таһаарбаттар. Ол эрэри ханник эрэ албаһыан Камык уолаттарыттан биридестэрин билиһин ылыттар уонна онон мөһүлээһин кинилэр ясагы төлүүллэригэр сөбүлэһиниһирбиттэр.

Бекетов ити курдук от уонна атырдыах ылардыгар бастаан Айма Бөтүгүн, Боотулун, Дүпсүн, Хагалас, Бахсы, Нөрүктэй, онтон

кэлэн Нам уустарын кинээстэрин бас бэриннэртээбит. Ити курдук утум-ситим Боотулун, Игидэй, Удэй уонна Атамай уустарын баһылаабыта. Бу барыта охсуһуута суох барбата. Холобур, В. А. Серошевский «Сахалар» диин кинигэтин 232 стр. суруйарынан саха улуу бөбөһө ыгыын сэриитин нууччалар үстү сыһыан баран, сорохтор хоту куоппуттарын экириэтэ. Көбөкөн ууһун «Дүгүр гыммыт» диин Нам ууһунан 40 биэрэстэлээх сиригэр ситэн тутулаан баран ампаарга хаайбыттар уонна баралларыгар ампаары дьоннорун кытары уоттаан кэбиспиттэр. Итинтэн иһин Маныа абатын ууһун сиригэр Алчардыр Бэргэн диин бөбөлү тутан баран икки тиккэ атарыттан баайа хаһа таттаран өлөрбүттэр уонна кини ойбуттан Алчардыр бултаан мусуут күндү түүлээһин ылдыттар.

Ити курдук биридирдээн уонна бөбөһүнэн охсуһуу өргө диири салһаан барбыт. Улахан уустар дьоннорун күүс өттүнэн бэриннэртээн баран бэйэтин былаһыан бөбөгүтөр сыалтан, саха уустарын саамай элбэх киһилээх, элбэх күндү түүлээхтээх, саамай күрээ айылҕалаах, улуу Лена өрүһү миннэ сулар, кыһын да, сайын да сылдыарга хаайтарыта суох кини сир булан Острог туттарга быһаарыммыта.

Онуоха кини былыр Мурулуку абатын ууһун сиригэр Чымадай ойуун олохтоттун чугас хоту Кулун тутар диин ааттаах Лена өрүс иһин кытылын сөбүлээһин бастагы Ленскэй острогу туттан олохсуйарга сөптөөх сиринэн аахпыта.

Острог тутулаһа бүппүтүн туһунан П. Бекетов нуучча ыраахтааһытыгар Михаил Федоровичка бу курдук суруйбута: «25 күн, балаһан иһа, күн судары иһааххынан. Туттум мин, Петрушка үлэһит дьоммунаан, эн дойдугу ыраах кырааһыгар ясагы хомуйарга аһаан Лена өрүс-кэ острогу уонна Саха сиригэр урут государство острога ханна да тутулаа илгик, сааа государство острогун туттум мин, Петрушка, саха кинээһэ Миде, ууһун утары, атын уустар кининиһиргэр». Бу острогу тутууга ба-

Бу тутулуубут острог бэйэтэ кыра киирпээс курдук төгүрүччү мас үөрбө күрүөлээх, иһигэр хас да дьылээх, кэлэр-барар дьон хомор-балаһаннаах, билиһинэй (мэһиэ) хамначчыттар олоһор балаһаннара уонна часовня (кыра таһара дьыт) бааллара. Киирпээс иһигэр сулууссалаах чымынар уонна кинилэр кэргэттэрэ олохторо, Манна ыраахтан кэлэр промышленниктар, атыһыттар уонна күүлэй дьонно хомон аһааллара. Онно олохтоох нэһилиһинээх сүөх этэ. Острог нэһилиһинээх барыта 200 дуһаттан ордубат эбит.

Бу острокка олорон Петр Бекетов 1632—1633 сылларга ыраахтааһыга ыппыт биллэриниһигэр саха 31 кинээстэрэ острокка кэлэһинэр нуучча государствонын билиһиннэригэр туһунан шертование (хааннаах баппысыка) биэрбиттэрин туһунан суруйар эбит. Онно маннак ааттаах кинээстэр испиннэктэминтэр.

1. Сөргүү, Иногоев уола, Мастаах буолаһа.
2. Бурдуй, Борбоев уола, Маган буолаһа.
3. Камык, Челобиктов уола, Бөтүг буолаһа.
4. Мамык, Мамыков уола, Нам буолаһа.
5. Булдукан, Баталнев уола, Гасилин (Энгисэли) буолаһа.
6. Тартан, Бурбуев уола, Маган буолаһа.
7. Өйүүкү, Николаев уола, Хагалас буолаһа.
8. Огтой, Никанов уола, Хагалас буолаһа.
9. Кириһэй, Бучугаев уола, Маган буолаһа.
10. Бураха, Олорунуаан, Маган буолаһа.
11. Бозенуй уонна Откуурай, өссө Челай бырааттарынан, Тыгын оҕолорунан, Хагалас буолаһа.
12. Тулунтай Мангун буолаһа.
13. Дурей, Мангун (Маган) буолаһа.
14. Тосэргэ, Чичеев уола, Бахсы буолаһа.
15. Түһүгэ ойуун, Оконов уола, Бахсы буолаһа.

Кинини солбуһан кэлбит сытыы-хотуу Иван Галкинна туттарбыта. Сууллулаан эрэр острокка кыстаан баран Галкин острогу уларытан тутарга бирикээстэбитэ. Бу острог олус биэрэк чугаһыгар тутулуубут буолан 1633 сыллаах сааскы өрүс уута ылыта. Онтоң 1634 сыллаах ууга муус иһин дьынын кытта биэр алтаары илдьэ барбыта. Дьэ ол иһин Иван Галкин 1634 сыллаахха острогу урукку сириттэн чугас сыбарытан хат туттарбыта.

Бу саага тутулуубут киирпээс үс дьылээх, икки сытыары охсуу, халтаһыныа суоруу үрүттүрдээх, олбуорун аанын үрдүнэн көстөр харабылыһаах, төгүрүччү үөрбө күрүөлээх эбит. Острог тас өттүгэр өрүһү өнгөйө харабыл дьыт уонна бааныык бааллара.

Манна олорон Ходырев, кэлин Галкин дыһаһалларынан нуучча дьоннор Иван Колмогоров, Дружина Москвитин, Фока Назаров уола, чугастаагы уустары кэрийэн ыраахтааһы баайын хаһаатыга ясагы (күндү түүлээх: кинс, саһыл, соллодо, кырынаас о.д.а. тириһиннэ нулуугу) хомуйаллара. Нууччалар сахалартан түүлээххит атыта диин испиһир уулаан иһэрдэллэрэ, дыһаһалларыгар оһуруону, ол-бу буолар-буолбат симэһи биэрэллэрэ. Сахалар кинилэр албынгарын билбиттэрэ. Ол да иһин кэлин саха кинээстэрэ ясагы сүгүн биэрбэт, элбэх охсуһуу кэнниттэн, чаччы кыайтардаһтарына эрэ биэрэр буолбуттара. Бастаан утаа кинилэр нууччалары утары биэр-биэр охсуһаллара, ол иһин куруук кыайтарылаах буолаллара. Онтон нууччаларга бас бэриннэһтирин бабарбат уустар баһылыктара (кинээстэр) Ленскэй острогтан 10 биэрэстэлээх сиргэ, өрүс уугур, арбаа, Нам улууһун кинээһэ Мыхах олоһор бэйэлэрин бөбөстөрүнэн, барыта 600—1000 киһи мустубуттар.

с, тохсунуу 5 күнүгэр утары сэриилэнэ тахсыбыта. Кини сахалар сэриилэрин Сага Арыттан собуруу өрүскэ көрсүбүт. Сахалар көрсөт обунан уонна үгүүнүн-батыһаан сэриилэспитинэн барбыттар. Сахалар өттүлэригэр элбэх сүтүк тахсыбыта. Нууччалар да сүтүктэрэ аһыаһа суох этэ. И. Галкин бэйэтэ эмнэ улаханньык баһырыт. Онтон сахалар төһүбүттэр. Нууччалар буолларына киирпээстэригэр киирэн хатанан кэбиспиттэрэ. Сахала р тохсунуу 9 күнүгэр сөбүлэһэн баран иккинн тахсаллар. Кыайбатахтыына киирпээһин уоттохпунт диин от уонна туос тийэһин тахсыбыттар. Нууччалар утары тахсыбатахтар. Онон сахалар кулун тутар 1 күнүгэр диири төгүрүйөн олоһубуттар. Кулун тутар 1 күнүгэр чуумпу буолбуттун дьинибэргэһин нууччалар острогтарын таһын чуһаан көрбүттэрэ ким да суох буолбут этэ. Ити аата сахалар бэйэ-бэйэлэрин кытта уопсай тыды булбакка, иһирэн баран төгүрүктээһиннэригэр устан бэйэлэрин уустарыгар тарһаан хаалбыттар. Онон кулун тутар 9 күнүгэр ыла Иван Галкин дьонун ясагы хомуйтара эмнэ ыппытынан барбыта.

1636 сыллаахха Иван Галкин стрелецкэй кулуба Богдан Байкашин, онтон кинини Парфен Ходырев солбуйбут. Ити тухары Хагалас кинээстэрэ Откуурай уонна Бозенко, Бөтүгү (Нам) ууһун кинээстэрэ Камык, Улта уонна Ортуй утарсыларын тохтоппотохторо.

Нууччалар кэлиэхтэриттэн ыла элбэхтик кинилэри кытта аахсыбыт. 1634 с. хотторуу бириһиннэтин өйдүүр буолан уонна нууччалары кытта сыһаан сорох өттө үчүгэй түмүктэри биэрэн учуоттаан, Мыхах аан бастааһын нуучча администрациятын билиһин бэйэтин ууһун бары дьонунан ясагы мөккүрүө суох төлүүргэ быһаарыммыта, гар харабыл туруорара. Го-

ра биллэр эбит. Кинилэр сүһүһүн күндү түүлээһи, тыа кыһылы бултаан, баһытаан уонна аһыах мыха сүһүһүн, сылгыны иһтэн олоһубуттар.

П. Бекетов, П. Ходырев, И. Галкин сааһа ясагы хомуйарга сүөһү аһааныгар наадыһат этилэр. Ясак уус эр кийити аһааньтан эрэ быһылаа уонна түүлээһин эрэ хомуллара. Кэлин сылларга түүлээһин дууһа аһааньтан киирэр ясак кээмэйэ аһыаан испит, Енисей казактарыттан ураты өссө Магагай, Тобольскай казактара уонна биридирдээн промышленниктар кэлэн сахалартан түүлээхтэрин эмнэ хос ыга үктэһи ыладалар. Онон сахалар ясагы сылга иккитэ-үстэ төлүүр курдук буолбуттара. Оччо элбэх түүлээһи бултаан төлүүр олус ыраахан этэ. Ол иһин сахалар биридирдэһэ ясагы харчынан төлүүргэ туруорса сылдыбыттар. Ону ылымматтахтар. Онон күүстээх конкуренция үөскээбит. Содула сахалары улаханньык хапчыбыт.

Дьэ ол иһин саага кэлбит воевода П. Головин туох ханьык иһиннэ сахалар төһө элбэхтэрин уонна туох хаһааһытылаахтарын биллэн ясагы туох нымманын элбэтэр кыах баарын үөрэтэр сылдьаах перепись митарга быһаарыммыт. Ону кини «табаарыһа» М. Глебов уонна Филатов перепиһи ыһыты сахалар өттүлэригэр айдааны тардыһа диин утарсан көрбүттэр. Лөгөй тойон уонна Мыхах уола Ныһа эмнэ П. Головинга сэрэтэн көрбүттэр да, ону кини истибэттэр. Онон аан бастааһын Осип Галкин кытта Юрий Селиверстовы Нам ууһугар перепись суруйааччыларынан ыппыт. Осип Галкин 1642 с. олунуу ый 1 к. кинээс Мыхах Намовка кэлэн тохтообут, перепись ыһаа кэлбитин кистээн, бастаан Бүлүүгэ баран иһа бэйэ дьыт. — Оннообор ылаһа кэрийэн суруйар кэмнэргэ чугас ылаһар биллэһиннэр диин дьыта таһаар харабыл туруорара. Го-

ловин инструкциятынан перепись олох чыч кистэлэҥи- нэн барыахтаах эбит. Ол эрэри киһи төһө да кистээбитин иһин син биһир билбэттэрэ. Бастакынан Мымах уола Ньыка бил- бит. Онтон Нам киһитэ Күрдьэбэстэн Үөдэй киһитэ Бадьараах истибит. Ити курдук нууччалар ыаллары кэриэ сылдьан киһини сүөһүнү барытын суруйал- ларын туһунан абынах хо- нук иһинэн уус дьоно бары истибиттэр. Эбикини нууч- чалар сүөһүнү суруйан ба- ран хомуйан ылан бэйэлэ- рэ үллэстээри тыналлар үһү диэн сурах тарҕанар. Ону кырдыктанан сорох- тор тутуу былдьаан сүө- хүлэрин сиһилэрэ, эбэтэр кистиһиллэрэ үһү. Перепись туһунан сурах атын уус- тарга эмиэ тарҕаммыт. Он- нук сурабы Лагаластарга Мымах бэйэтэ тиэрдибит курдук. Ону билэн Галкин воевода Головин аатыттан «Биһир да ыал көгүлэ суох сүөһүлэрин өлөрбөтүн» ту- һунан дыһалы ааҕан иһи- тиннөрбүт.

Ол эрэри бу перепись Нам, Боотуруускай уонна Үөдэй эрэ уустарыгар ба- лачча ситиһинилээхтик бар- быт. Бороҕон, Хаҕалас, Мэ- нэ о.д.а. уустарга перепис- чиктэри өлөртөөн кэбиспит- тэр. Онон Нам уонна Үөдэй уустарыгар бу перепись көрдөрөрүнэн 295 хаһаа- ыстыба хабыллыбыт, он- тон баара эрэ 52 хаһааыс- тыба эбэтэр 17,6 бырыһыан- нара ясагы төлүүрө билли- бит. Перепискэ барыта 394 эр киһи (о.и. оҕото 81) уонна 50 дьахтар, онон ба- рыта 444 киһи суруллубут. Бу перепись үлэни кыайар, ясагы төлүүр кыахтаах дьо- ну хаппыт. Кыргыттар уон- на кыра саастаах уолаттар болбомтобо ылыллыбатах- тар. Перепись программата кыараҕас да буоллар, 1641 сыллааҕар кини тириитин 1643 сыллаахха туттары- ны 2,6 төгүл, саһыл тирии- тин 46 бырыһыан элбэтэр кыагы биэрбит.

Түүлээринэн ясагы хому- йууга хаһааыстыба төһө элбэх сүөһүлээбиттэн аны улахан тутулуктамыт. Ол иһин сүөһүнү суруйуу ор- дук кичэллээхтик барбыт. Бу икки ууска барыта 2251 сүөһү, ол иһигэр 1247 ыах сүөһү уонна 1042 сылгы суруллубут. Ортотунан биһир хаһааыстыба 14,3 төбө сүөһүлээх эбит. Сүөһүтэ суох ыал 26,3 бырыһыаны ылар. Ол онугар Мымах уола Ньыка 142, Арчиҥа Качинов — 161, Үөдэй ки- нээһэ Сүргэй — 68, Утаҕа Күндээһэй — 82 сүөһүлээх эбиттэр. Ити аата бу кэмгэ чааһынай бас билии сорох- торго үүнэн иһэрэ, онон баайга уонна дьадаҥыга арахсыы баара чуолкайдык көстүбүтэ. Ити перепись кэ- лин Нам улууһугар хол- боммут Бөтүг, Баяназей, Хатырык, Модут, Үөдэгэй уустарын хаппатаҕа, онон толору хартыына көстүбэт.

Нууччалар кэлиилэригэр Эгсиэли хочотугар олохтоох уустартан дьингээх оло- рбут, сурукка-бичиккэ кири- битинэн, ити ахтыллыбыт Мымах бөбөс буолар. Со- рох сиргэ Мымах Иноев дэнэр, оттон ити перепискэ киһи уонна киһи быраатта- ра Намовтар диэн сурул- лубуттар (Төдкө Намов уонна Идей Намов дэммит- тэр). Онон буолларынна мии И. Г. Березкин бу Эгсиэли хочотугар Нам диэн оҕо- ннор олорбут диэн түмүгү сөбүлөһөбүн. Оччолорго То- карев суруйарынан Иноев диэн Мымах ийэтин аата буолуон сөп. Ол аата кэп- сэтиигэ холобур Иноуэ эмээхсин уола диір тэгэ нууччалар Иноев сын диэн ааттаахтарын сөп, оттон сурукка нууччалар былыр- гыттан билингэ диэри аҕа аатын киллэрэр үгэстээх-

тэр. Онон Нам уола диэн, а.э. Намов сын диэнтен Мымах Намов диэн сурул- лубут буолуохтаах.

С. А. Токарев суруйары- нан Мымах барыта 10 оҕо- лоох эбит: Ньыка (аҕатын кэнниттэн 1642 сылтан ки- нээстээбит), Сюнэй, Тэми- рэй, Арыс, Түсюк, Кура, Тукунай, Барко, Хабыр уон- на Күтэр диэннэр. Алта сиэннээх: Нокто (Ньыка уола) 1675 сылтан кинээс- тээбит. Киһи кэнниттэн бы- раата Бүкэй эмиэ 1680— 1703 сылларга кинээстээ- бит. Киһилэргэ өссө Микэс уонна Ялак диэн быраат- таахтара. Күрэ биһир Тала диэн оҕолоох, оттон Күтэр биһир Танала диэн оҕолообо биллэр. От- тон Мымах сиэнэ Нокто биһир Тэбинэй диэн оҕолоох эбит. Балартан хаһа уола уонна кыһа биллибэт.

Бу Ленскэй острог ту- туллубут сирэ былыр нууч- чалар кэлиэхтэригэр диэри Мымах бэйэтэ, онтон кэлин острог тулата киһи уола- тара, сиэннэрэ бас билэр сирдэрэ эбит. Манна сайын айыы киһилэр кулуттара тахсан оттуур, кыһынын сүөһүлэрин кыстатар эбит- тэр. Холобур, 1663 сыл- лаахха ити кытылга «Ку- лун тутар» диэн сиргэ Ньыка Мымаков 11 кулу- та, онтон киһи уолун 28 кулуттара тахсан оттообут- тар. Ити сыл онно барыта 131 ынах уонна 11 сылгы сүөһүнү кыстаппыттар.

Ити перепись ытытыллы- ын түмүгэр нууччалар са- халартан ылар ясактарын кээмэй кэлин өссө улаап- пыта. Кыайан төлөөбөтөх- төргөн сүөһүлэрин, ону аа- Һан ойохторун, кыргытта- рын былдьаан ылар үгэс- тэммиттэр. Ол иһин 1642 сыл кулун тутар 4 к. саха бөбөстөрө эмиэ Нам улуу- һун бөбөһө Мымах кинээс уола Ньыка Мымаков уу- нугар иккиһин мустубутта- ра. Манна Бөтүг, Хаҕалас, Мэнэ у.о.д.а. уустартан эмиэ 700—1000 кэрингэ ки- һи мустубута. Онон Боро- ҕон ууһун дьоно уонна Мы- мах кинээс бэйэтэ быһаччы кыттыыны ылбатахтара. Ол иһин ити уустар кинээстэрэ Мымагы өлөрүөх буолан сааммыттар, онтон саһан Мымах Модукка баран ку- лун тутар ый 8 күнүгэр диэри олоро сылдьыбыт.

Бу да сырыыга хотто- руулаах сахалар буолбут- тар.

1642 сыллаах сааскы ха- лаан мууһа острогу эмиэ алдьаппыта. Онтон П. Го- ловин уонна М. Глебов ыраахтааҕыга Михаил Фе- доровичка биллэрэн баран, острогу Лена өрүс хаҕас (арбаа) өттүгэр, урукку сириттэн 70 биэрэстэ үөһэ, Туймаада хочотугар «Өйүүк хонуута» диэн сиргэ, саҕа- лыы Якутскай кириэппэһин тутууну саҕалаабыттара. Саҕа кириэппэс 1643 сыл- лаахха от ыйыгар бүтэн, нууччалар онно көспүттэрэ. Онтон ыла Ленскэй острог бырабыллыбыта.

Дьэ ити курдук нуучча- лар Саха сиригэр улуу Лена өрүс орто сүүрүгэр олорор Нам ууһун сиригэр 1632—1643 сылларга, а.э. уоң сыл устата олорбуттара. Бу сир билингитэ Нам оро- йуонун II Хомустаах нэһи- лиэгин Буойун учаастагын собуруу өттүгэр, суулла ту- рар хайа аһыгар Ыстаарай диэн сиргэ турбута. Бу си- ри хойукка диэри Ыстаа- рай куорат диэн ааттыыл- лара. Кэлин куорат диэн тыла умнуулан хаалдыта. Былыргы куорат олоҕо үс сүүстэн тахса сыллар уста- ларыгар муус алдьатан со- роҕо салаа үрэххэ, сороҕо үөскэ кириэн сүтэн турар. Арай маньы туоһулуур би- лини, ол суулар хайа үр- дүгэр сүүрбөччө киһи кө- мүллүбүт, чөпгөрүттүбүт унуохтара эрэ баар. Итин-

нэ 1983 с. күһүн хайа си- рэйэ сууллуутуттан биһир хоруоптаах киһи тахсыбы- тын сылгыһыттар ылан хамсаппакка эрэ тинккэ өйөннөрбүт этилэр.

Ону 1984 сыллаахха от ыйын 3 күнүгэр Нам оро- йуонунааҕы революционнай, бөйбүөй уонна үлэҕэ ал- бан аат кулуубуттан Про- тополов А. А., Дураев Д. Г., Кутуков Р. П. уонна бу ыстатыйа автору, II Хомус- таахтан сельсовет предсе- дателэ Тихонов К. Н., киһи оолбуйааччыта Местныхов С. А., сэрии, үлэ ветерана Замятин В. В., моторист Филиппов И. В. уонна жур- налист Халыев Т. Т. — ба- рыта 9 киһи састааптаах экспедиция тахсан көрбүтэ. Хоруоптаах киһи дьардыа- мата чахчы бу нуучча ки- һитэ буолара чуолкайдам- мыта уонна экспедиция ки- һи аттыгар баар сүүрбөччө онхойдор бу нууччалар кы- лабыһалара эбит диэн уопсай түмүккэ кэлбитэ.

Онон бу сир нуучча го- сударствотын билинэн 360 сыллааҕыта шертование (хааннаах баппыска) биэрбит историческай миес- тэлэрэ буолар.

Онтон ыла үс анар үйэ устатыгар биһиги олохтоох сахалар нуучча норуотун кытта биһиргэ булкуһан олорон кэллибит. Киһилэр кэлэн манна олохсуйуулар олохтоох сахалар дьылба- ларыгар, сүннүүнэн, икки суол сабыдыаллаах.

Бастакытынан, нууччалар кэлиэхтэриттэн ыла Октяб- рьскай революция буолуор диэри саха норуота баай уонна дьадаҥы — кылааста- рыгар арахсыылара, киһи киһини көлөһүннээһинин күүһүрүүтэ, дьадаҥы өттө үс хос баттыгас хабалаты- гар хаптарыта күүһүрбү- тэ, олохтоох нэһилиэнньэ олоҕо сатарыйытыгар, ай- гырааһыныгар тиэрпитэ. Саха сиригэр күндү баайын, түүлээгин, көмүһүн нуучча колониалистара көгүл ба- чаачайдаабыттара, хоро таспыттара.

Иккис өттүнэн, нуучча- лар кэлиилэрэ саха норуо- тун экономическай олоҕор үчүгэй сабыдыалламмыта: киһилэр кэлиэхтэриттэн са- халар көс олохторуттан улам биһир сиргэ балаҕан дьэ туттан, сүөһү ииттэн, оттоһон-мастанан, олоруу- лара, нуучча туттар сэби- нэн сэбилэниилэрэ, бурдук, хортуоппуй, оҕуруот аһын үүннэригэр кудьтуратыгар үө- рэниилэрэ, харчыга сы- Һыанга, эргизэн идэтигэр сыстыгыллара, хайа эрэ өт- түнэн сибээстэһини ыраа- кыттыһыныгар тиэрдибитэ.

Нуучча уонна Саха но- руотун икки ардыгар дьин- нээх доҕордуу, хардарыта уруулуу көмөлөсүһүү, эко- номическай-культурнай си- бээс олохтонуута Улуу Ок- тябрьскай революция кэн- ниттэн 73 сыл устатыгар олорон ааспыт кэммитигэр чабылхайдык көстүбүтэ.

Билигин төһө да бул- куурдаах ыарахан кэм буолбутун иһин, бу ааспыт сыллар усталарыгар интер- национальнай тыһыҥа ити- тилибит саха норуота Рос- сия государствотун састаа- быгар баарын тухары бэ- йэтин доҕордуу сыһыанын ыһыктыбата буолуо. Онон хайдарын да иһин Ленскэй острог бастакы турбут си- ритэр бу улахан историчес- кай түгэни кэнэрэски ыч- чакка өйдөтөр, санатар бэ- лиэ наада!

Онон мин Ф. Г. Сафро- нов 1992 сыл тохсунньу ый 25 к. «Кыым» хаһыакка «Историяны — хайдах баа- рынан» диэн ыстатыйаты- гар суруйбутун курдук, туох баарынан историческай научнай үлэлэргэ, доку- муоннарга олобуран суруй- дум.

Т. ЗАМЯТИН.